

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Οἶνον ἱστορῶ
II

ΜΕΓΑΡΙΣ
Η ΑΜΠΕΛΟΟΙΝΙΚΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ

ΚΤΗΜΑ ΕΥΧΑΡΙΣ, ΜΟΥΡΤΙΖΑ ΜΕΓΑΡΩΝ
ΑΘΗΝΑ 2002

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

Επιχειρηματικές δραστηριότητες στη Μεγαρίδα τα νεώτερα χρόνια

Οι προϋποθέσεις

Η Μεγαρίδα είναι μία από τις 7 επαρχίες του νομού Αττικής, διοικητικό δημιοῦργημα του νεοελληνικού κράτους. Το ὄρος Πατέρας χωρίζει την επαρχία στα δύο πεδινά τμήματα: Θριάσιο πεδίο με κέντρο την Ελευσίνα και τη Μεγαρική πεδιάδα με κέντρο τα Μέγαρα. Είναι μια αγροτο-κτηνοτροφική περιοχή στο λαϊκό επικοινωνίας μεταξύ δυτικής Αττικής και Κορινθίας που καθορίζεται από τις ίδιες, με τους γειτονικούς νομούς, καλλιέργειες, ελιές και αμπέλια. Η Μεγαρίδα είναι μια περιοχή – διάβαση προς την Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα, που διατήρησε αυτό το χαρακτηριστικό για πολλούς αιώνες, ιδιαίτερα στην περίοδο της τουρκοκρατίας με τη δημιουργία εκεί των Δερβενοχωριών.

Ο Φ. Μπρωντέλ έχει περιγράψει τη γεωφυσική και πολιτισμική ενότητα του χώρου της Μεσογείου ήδη από τον 16ο αι. Τα κοινά αγροτικά προϊόντα των Μεσογειακών περιοχών κυρίως το κρασί από το αμπέλι, το λάδι από την ελιά και το μετάξι από τη μουριά είναι τα κύρια εμπορευματικά αγροτικά προϊόντα που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε την ενότητα του μεσογειακού συστήματος¹. Ένα σύστημα μεσογειακών καλλιεργειών που χαρακτηρίζεται από την ποικιλία, τη συμπληρωματικότητα και την ένταση στην εκμετάλλευση της γης. Η καλλιέργεια αυτών των αγροτικών προϊόντων τροφοδοτούσε τόσο τη διατροφή, όσο και το εισόδημα των κατοίκων της περιοχής. Είναι φυσικό πάνω στον τοπικό αγροτικό καμβά να οργανωθούν και οι πρώτες μεταποιητικές επιχειρήσεις στη Μεγαρίδα. Μονάδες οινοποιίας – ποτοποιίας, ελαιουργίας – σαπωνο-

1. F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ὁ Μεσογειακός κόσμος τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου Β' τῆς Ἰσπανίας*, τόμ. Β', *Συλλογικά πεπραγμένα*, Αθήνα ΜΙΕΤ, 1997.

ποιίας που μας επιτρέπουν να μελετήσουμε ζητήματα επιχειρηματικής στρατηγικής παράλληλα με ζητήματα τοπικής ιστορίας και πολιτισμικής παράδοσης.

Μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους στο νομό Αττικής τα Μέγαρα έγιναν πρωτεύουσα της επαρχίας Μεγαρίδος. Το 1835 σχηματίστηκαν οι δήμοι Μεγαρέων, Σαλαμίνος, Ελευσίνος, Ειδυλλίας στην ίδια επαρχία. Ο οικισμός των Μεγάρων το 1848 είχε 3.011 κατοίκους και το 1907 είχε φθάσει τους 8.082 κατοίκους². Η δημιουργία του ελληνικού κράτους άλλαξε ριζικά την οργανωτική δομή των γεωγραφικών διαμερισμάτων που αποτέλεσαν τον πρώτο πυρήνα του. Για παράδειγμα η γεωγραφική γειτνίαση των Μεγάρων με την Ελευσίνα οδήγησε και σε διοικητική σχέση. Δύο οικισμοί με αρχαιοελληνικό παρελθόν στους οποίους σαφώς υπερετρούσε η αρχαία ιστορία της Ελευσίνας. Οι οικιστικές συνθήκες, καθώς και οι όροι επικοινωνίας των δύο οικισμών με το υπόλοιπο τμήμα της ελληνικής επικράτειας ήσαν το ίδιο ατελείς. Τα Μέγαρα ήταν από τους οικισμούς που είχαν καταστραφεί κατά τη διάρκεια του αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας, όπως και άλλες μεγαλύτερες πόλεις, ενδεικτικά αναφέρω: η Τρίπολη, η Πάτρα, η Καλαμάτα, το Μεσολόγγι, η Άμφισσα, η Θήβα³. Όμως κατά τον 19ο αιώνα τα Μέγαρα παρουσιάζουν μεγαλύτερα πληθυσμιακά μεγέθη από την Ελευσίνα. Αυτή η διαπίστωση δεν γίνεται για να υπομνηματίσει την ανταγωνιστική επιχειρηματολογία μεταξύ των δυο οικισμών, αλλά για να σκιαγραφηθεί η σχέση των δημογραφικών μεγεθών και της οικονομικής εξέλιξης των δύο οικισμών στη νεοελληνική περίοδο.

Και οι δύο οικισμοί κατείχαν το πλεονέκτημα να βρίσκονται κοντά στην πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους, όμως ενώ τα Μέγαρα έγιναν το κέντρο της Μεγαρίδος από το 1836, πρώτη πρωτεύουσα του δήμου Ελευσίνος το 1851 έγιναν τα Κούντουρα, το παλιό κεφαλοχώρι της τουρκοκρατίας, κατόπιν έγινε η Μάνδρα και μόλις το 1872 η Ελευσίνα. Φαίνεται ότι η ύπαρξη των σημαντικών αρχαίων καταλοίπων στην Ελευσίνα ήταν το κίνητρο που τράβηξε το κρατικό ενδιαφέρον στον μικρό ούτως ή άλλως οικισμό, που στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα είχε 30–50 σπίτια, ενώ αντίθετα τα γειτονικά Μέγαρα διατηρούσαν διπλάσιο αριθμό σπιτιών την ίδια περίοδο⁴.

Μετά το 1836 τα μονοπάτια επικοινωνίας της τουρκοκρατίας άρχισαν να αντικαθίστανται με δρόμους. Τη χάραξη των δρόμων ανέλαβαν ξένοι μηχανικοί,

2. Ελ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833–1912*, Αθήνα 1993, 112–113.

3. P. Moraitinis, *La Grèce telle qu'elle est*, Paris 1877 [ανατ. Δ. Ν. Καραβία 1987], 462–463.

ή γεωμέτρεις, όπως τον δρόμο Αθήνα – Ελευσίνα, ή ακόμη Ελευσίνα – Θήβα, τονώνοντας έτσι την παλιά οικονομική σχέση μεταξύ των δύο πόλεων. Το 1839 σχεδιάστηκε και ο δρόμος Μέγαρα – Ελευσίνα⁵. Όμως στα μέσα του 19ου αιώνα ο Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής έγραφε για την Ελευσίνα: «Ελευσίς χωρίον ποταπόν, κείται σήμερον επί τῆς θέσεως τῆς παλαιᾶς Ἐλευσίνος. Ὁ τόπος εἶναι γυμνός, ξηρός, ἄνυδρος, ἄχαρις καὶ νοσώδης. Ἐν μόνον φρέαρ ὑπάρχει πρὸς χρῆσιν τῶν κατοίκων, ἐν δὲ τῇ πεδιάδι ἡ διατηρεῖ ἄει τὴν εὐφορίαν αὐτῆς, καλλιεργεῖται σίτος καὶ ἐφυτεύθησαν ἐσχάτως καὶ τινες ἄμπελοι»⁶.

Παραδίπλα βρίσκονταν τα Μέγαρα, μεσόγεια πόλη με μικρή πεδιάδα σε απόσταση 1.5 χλμ. από το μικρό λιμάνι της Πάχης, σε απόσταση 43 χλμ από την Αθήνα και 21 χλμ. από την Ελευσίνα. Το πολεοδομικό σχέδιο των Μεγάρων ολοκληρώθηκε το 1835 από τον Σάουμπερτ. Το σχέδιο δεν παρενέβαινε σημαντικά στον υπάρχοντα πολεοδομικό ιστό, αλλά πρότεινε τη δημιουργία νέων συνοικιών και οικοδομικών τετραγώνων στα νότια και στα ανατολικά των Μεγάρων, καθώς και ενός περιφερειακού «βουλευβάρτου»⁷. Σε μια νεώτερη χωροταξική πρόταση, με στόχο την αναμόρφωση της πρωτεύουσας είχε προταθεί η ίδρυση κρατικού οικισμού στα Μέγαρα όπου θα μεταφέρονταν οι δημόσιες και κρατικές υπηρεσίες του ελληνικού κράτους. Επίσης, συζητήθηκε πολύ νωρίς η μεταφορά των ναυπηγείων των ιστιοφόρων από τον Πειραιά στα Μέγαρα, με στόχο την αποσυμφόρηση του κεντρικού λιμανιού της χώρας⁸.

Το 1856 ο πληθυσμός στα Μέγαρα ήταν 3.208 άτομα, ενώ το 1861 ήταν 3.521 άτομα. Στην Ελευσίνα δηλώνονται το 1856, 2.904 άτομα και 3.256 το 1861⁹. Όμως στη στατιστική του 1861 η έννοια του δήμου και του οικισμού μπλέκονται. Στον μεν δήμο Μεγαρέων εκτός από τα Μέγαρα ανήκουν μόνο μερικοί ακόμη μικροοικισμοί με ελάχιστα σπίτια. Στον δήμο Ελευσίνας όμως, το οικιστικό κέντρο ήταν έως το 1872 η Μάνδρα, όπως ήδη αναφέρθηκε, επομένως τα πληθυσμιακά μεγέθη αναφέρονται στην ευρύτερη περιοχή. Η ίδια

4. Β. Σφυρόερας, *Ιστορία της Ελευσίνας από τη βυζαντινή περίοδο μέχρι σήμερα*, Δήμος Ελευσίνας 1985, 32, 78–80

5. Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830–1880*, Αθήνα, ΠΤΙ ΕΤΒΑ 1989, παράρτημα Α1, 211.

6. Β. Σφυρόερας, *όπ. π.*, 80.

7. Παν. Τσακόπουλος–Ανα Μαρία Montenegro “Πόλεις του κόσμου”, Αθήνα, *ευρωπαϊκή υπόθεση*, Αθήνα 1985, 136.

8. Γ. Ηλιάδης, *Οινοποιία και Πνευματοποιία. Τό ἐργοστάσιον τῶν Μεγάρων*, στο *Αἱ Νέαι Βιομηχανίαι τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα χ.χ., Β. Γαβριηλίδης.

9. *Στατιστική τῆς Ἑλλάδος. Πληθυσμός τοῦ ἔτους 1861*, Ἀθήναι 1862 (επιμ. Γ. Μπαφούνης, Αθήνα επανέκδοση ΠΤΙ ΕΤΒΑ 1991) 16.

στατιστική όμως μας δίνει τη δυνατότητα να εξετάσουμε και την επαγγελματική κατανομή στην περιοχή των δύο δήμων:

Στατιστική 1861 / κατανομή επαγγελμάτων

	Κτηματίες	Βιομήχανοι	Γεωργοί	Ποιμένες	Εργάτες
Μέγαρα	4	34	528	31	12
Ελευσίνα	85	21	97	186	279

Η οικονομική διαφοροποίηση είναι πλέον φανερή από την κατανομή των επαγγελμάτων. Στα Μέγαρα υπερτερούν οι γεωργοί, ενώ στην Ελευσίνα οι εργάτες και οι κτηνοτρόφοι. Η διαφοροποίηση είναι εμφανής από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Τα πρώτα εργοστάσια ελαιουργείας – σαπωνοποιείας, ρητινής – τερεβινθέλαιου εμφανίζονται στην Ελευσίνα μετά το 1875 και προφανώς βρίσκουν εργατικά χέρια από την ομάδα των «εργατών» της περιοχής που περιλαμβάνει τους ελεύθερους καλλιεργητές και τους χειρώνακτες. Η ίδια η πόλη της Ελευσίνας απέκτησε πολεοδομικό σχέδιο το 1877, αλλά στις αρχές του 20ού αιώνα είχε μόλις 1356 κατοίκους¹⁰. Αντίστοιχα τα Μέγαρα το 1879 είχαν φθάσει τους 5.348 κατοίκους και μισοί από αυτούς ήταν αγρότες (49,9%), ενώ ένα μεγάλο ποσοστό ανήκε στην παραπάνω κατηγορία των «εργατών» (30,5%)¹¹.

Η χάραξη και υλοποίηση της οδικής επικοινωνίας στη Μεγαριδα συντελέστηκε μέσα στον 19ο αιώνα και ακολούθησε και η σιδηροδρομική. Ώστε στον 20ό αι. τα Μέγαρα εξυπηρετούσαν η εθνική οδός Αθήνα, Ελευσίς, (με διακλάδωση για Θήβα), Μέγαρα, Κόρινθος, καθώς και η σιδηροδρομική σύνδεση προς Πελοπόννησο με τον ΣΠΑΠ από το 1885, αλλά και η Θαλάσσια προς τη Σαλαμίνα. Ένας προνομιακός χώρος από όλες τις απόψεις προσφέρονταν για επιχειρηματικές επενδύσεις.

Οι γεωργικές βιομηχανίες

Θα επικεντρωθώ σε μια οικονομική επένδυση στα Μέγαρα, άμεσα συνδεδεμένη με τη γεωργική παράδοση της περιοχής, η οποία αναδεικνύει παράλληλα ποικίλες όψεις της ελληνικής επιχειρηματικότητας των πρώτων δεκαε-

10. Γω. Νουχάκης, *Έλληνική Χωρογραφία*, Αθήνα 1904³, 85.

11. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, πιν.6, 361.

τιών του 20ού αιώνα. Πρόκειται για την ανωνύμη εταιρία *Οινοποιία και Οινονευματοποιία Γεώργιος Α. Ησαΐας-Μεγαρίς*. Μια πρώτη περιγραφή του σημαντικότερου οινοποιείου στα Μέγαρα δημοσιεύεται το 1925: «Είς τὰ Μέγαρα τήν ἥσυχον ἀγροτικήν πολίχνην πού τήν στολίζει ὀλοτρόγυρα ἢ πρασινάδα καί αἱ θαυμασταί ἀναδιπλώσεις τῶν γραφικῶν βουνῶν, ὑψοῦται ὑπερήφανος καί ἐπιβλητική μιά καμινάδα ἐργοστασίου διαλαλοῦσα τήν ζωὴν καί κίνησιν. Τὰ Μέγαρα δέν εἶναι πλέον ἢ γεωργική πολίχνη ἢ περιήφημος διὰ τὰ γεωργικά προϊόντα της καί τόν θαυμάσιον λεπτόν οἶνον, παρουσιάζουσι καί ἄλλην ὄψιν, παρὰ τὰ κράσπεδά των καί εἰς τὸ ΝΔ αὐτῶν μέρος παρὰ τήν θέσιν Ἀλώνια, τήν ὄψιν τήν βιομηχανικήν. Τὰ Μέγαρα τὰ ὀνομαστά ποτέ κατὰ τήν ἐποχὴν τοῦ Σωκράτους διὰ τήν βιοτεχνικήν των ἐπίδοσιν εἰς τὰ Χιτώνια, ἤδη μετὰ πάροδον τόσων αἰῶνων βίου γεωργικοῦ καί κτηνοτροφικοῦ εἶδον νά δημιουργηται μία σοβαρὰ βιομηχανική ἐπιχείρησις»¹².

Το εργοστάσιο του Ησαΐα στα Μέγαρα είχε πιθανότατα συσταθεί το 1916. Το 1917 μετατράπηκε σε ανώνυμη εταιρία με καταβεβλημένο κεφάλαιο 2.000.000 δρχ. (20.000μτχ.Χ100δρχ/μτχ.) και με κύριους μετόχους: τον Γ.Α. Ησαΐα 10.009 μτχ., τον Γ. Καζανόβα 2.266 μτχ., τον Κ. Ζαλοκώστα 2.318 μτχ., τον Αγγ. Οικονόμου 1.133 μτχ., τον Ν. Νατσούλη 944 μτχ., τον Π. Παναγιωτόπουλο 944 μτχ., και τον Δ. Μιαούλης 300 μτχ.¹³.

Τα πλεονεκτήματα του εργοστασίου εντοπίζονται ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεσοπολέμου: «ἡ τοποθεσία τοῦ ἐργοστασίου τῆς Ἐταιρίας δέν ἐξελέγη τυχαίως, ἀλλὰ τοῦτο ἀποτελεῖ μέγα μέρος τῆς μεγάλης ἐπιτυχίας εἰς τὰς ἐργασίας αὐτῆς. Διότι εὐρίσκεται εἰς τὰ Μέγαρα, τὴν γνωστὴν ἱστορικὴν πρωτεύουσαν τῆς Μεγαρίδος, πλησίον τῆς θαλάσσης κεκλιμένη καί πολὺ πλησίον τῶν Ἀθηνῶν εὐρισκομένην. Τὰ Μέγαρα εἶνε μέγα κέντρον σταφιδοπαραγωγὸν καί σταφυλοπαραγωγόν, ἐπομένως τὸ ἐργοστάσιον εὐρίσκεται μέσα εἰς τὴν παραγωγὴν τῆς πρώτης ὕλης ἢ ὁποία χρειάζεται εἰς τὴν ἐταιρίαν ταύτην καί δὴ ἐκλεκτοτάτης ποιότητος πρώτην ὕλην»¹⁴.

Επιζεφαλῆς χημικοί του εργοστασίου των Μεγάρων, που παρήγε οινόπνευμα, οἶνους διαφόρων τύπων και κονιάκ ἦταν ο Αρθούρος Περάγαλος και ο Ναούμ Γαβριήλ, οι οποίοι ἐπέβλεπαν τὴν κατεργασία τῆς σταφίδας που ἀναμειγνύταν με μελάσα (εἰσαγόμενο κατάλοιπο ζαχαρουργείων) και μερικὲς φο-

12. Πανελλήνιο Λεύκωμα Ἐθνικῆς Ἐκατονταετηρίδος 1821-1921, τόμ. Ββ, Βιομηχανία-Ἐμπόριον, Αθήνα 1925, 43.

13. Φ.Ε.Κ., αρ. φ. 103, 30 Δεκ. 1917, 395. Ευχαριστῶ τὴν Χριστίνα Αργιαντώνη που μου ἐπεσήμανε αὐτὸ το καταστατικό.

14. *Εἰκονογραφημένη Ἑλλάς (La Grèce Illustrée)*, Αθήνα 1925, 93.

ρές και με χαρούπι. Μετά την πρώτη ζύμωση το υγρό προϊόν έφθανε τους 7 βαθμούς. Κατόπιν μεταφερόταν σε υπερυψωμένο διαμέρισμα 23μ. και με μηχανική διαδικασία γινόταν ο αποχωρισμός του οινοπνεύματος. Το οινόπνευμα συμπυκνωμένο και καθαρισμένο, 96 βαθμών μεταφερόταν στις αποθήκες. Η παραγωγή οινοπνεύματος καταγραφόταν στην περίοδο του μεσοπολέμου στους 5 τόνους το 24άωρο και του κρασιού στους 30 τόνους το 24άωρο¹⁵.

Το 1922–23 το εργοστάσιο στα Μέγαρα είχε παραγάγει και διαθέσει 1.300.000 κιλά οινόπνευμα (φωτιστικό, καύσιμο), παράλληλα με 24.000 βαρέλια οίνου, τα οποία είχαν προορισμό 10.000 βαρέλια την ελληνική κατανάλωση, 10.000 τη γαλλική και 4.000 βαρέλια είχαν σταλεί στο Βέλγιο, στην Ολλανδία, στην Τεργέστη και στη Μάλτα. Τα κέρδη της επιχείρησης υπολογίζονταν στις 5.500.000 δρχ. τα οποία διαμοιράστηκαν σε ενίσχυση του αποθεματικού, αποσβέσεις, αντικατάσταση και επιδιόρθωση μηχανημάτων και εργαλείων, πληρωμή πολεμικών φόρων και ως μέρος δόθηκε το 15% των κερδών (ανά 40 δρχ./μετοχή των 100 δρχ.). Η παραγωγή του εργοστασίου τα προηγούμενα χρόνια είχε διοχετευθεί κατά τη διάρκεια του Α Παγκοσμίου πολέμου στον αγγλο-γαλλικό στρατό στο ανατολικό μέτωπο¹⁶ είναι πιθανό λοιπόν αυτή η πολεμική συγκυρία να προσέφερε τη βάση στα πρώτα κέρδη της εταιρίας.

Η χρήση της σταφίδας στην οινοποιία αποτελεί παλαιά πρακτική. Η μάχη της σταφίδας εναντίον του σταφυλιού και του σταφιδίτη εναντίον του οίνου είχε ξεκινήσει στην ελληνική αγορά από τη δεκαετία του 1870. Εξάλλου, μια τέτοιου είδους επιχείρηση είχε ήδη εμφανιστεί στη Μεγαρίδα. Η «Ελληνική Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων», που είχε ιδρυθεί το 1906, είχε σαν στόχο, διαχειριζόμενη το σταφιδικό παρακράτημα, την αντιμετώπιση του οξύτατου σταφιδικού ζητήματος με τη βιομηχανική επεξεργασία του προϊόντος. Πρωταγωνιστές σε αυτή την προσπάθεια ήταν ο Αριστόβουλος Ζάννος, ο Νικ. Κανελλόπουλος, ο Εμμ. Ρως, ο Δημ. Γαλανόπουλος και ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος. Η Εταιρεία παρήγαγε οινόπνευμα καθαρό και για φωτισμό, θέρμανση, κίνηση, καθώς και συμπυκνωμένο γλεύκος. Μαζί έφτιαχνε και σταφιδίτη για εξαγωγή και ένα μέρος του παρακράτηματος διοχετευόταν στις βιομηχανίες οινοπνεύματος. Σημαντική παράμετρος αυτής της επιχείρησης ήταν ότι συνέδεσε για πρώτη φορά σταφιδοφόρες και οινοποιητικές περιοχές της Ελλάδας από την Ελευσίνα, την Πάτρα, τον Πύργο, τη Γαστούνη, την Καλαμάτα, τη Λευκάδα, τη Κύμη, την Πάρο κα. Να σημειωθεί όμως ότι η επιχειρηματική εκμετάλλευση του απαξιωμένου πλέον αγροτικού

15. *Πανελλήνιο Λεύκωμα Έθνικης Έκατονταετηρίδος 1821–1921*, όπ. π., 45.

16. *Εικόνογραφημένη Ελλάς...*, όπ. π., 92–93.

προϊόντος είχε φέρει σε απόγνωση τους απλούς αγρότες αμπελοκαλλιεργητές¹⁷. Άραγε υπήρχε οικονομική σχέση μεταξύ του εργοστασίου «Μεγαρίς» του Γ. Ησαΐα με την «Ελληνική Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων» που είχε παράρτημα και στην Ελευσίνα; Είναι μια δελεαστική και όχι απίθανη υπόθεση.

Ο Γεώργιος Ησαΐας και η επιχειρηματική γενιά του 1870

Η ανάλυση του καταστατικού της ανωνύμου εταιρίας «Μεγαρίς» μας βοηθά στην κατανόηση της τυπολογίας του επιχειρηματία Γ. Ησαΐα. Ο ίδιος ανήκει σε μια γενιά επιχειρηματιών που είχαν γεννηθεί στη δεκαετία του 1870 και είχαν αναπτύξει μια πολυμυγή οικονομική δραστηριότητα στο ελληνικό κράτος στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα

Έδρα της εταιρίας «Μεγαρίς» οριζόταν στο καταστατικό του 1917 η Αθήνα. Η ανώνυμος εταιρία είχε συσταθεί ουσιαστικά από δύο προηγούμενες χρονικά ετερόρρυθμες εταιρίες του Ησαΐα: η πρώτη κατείχε το εργοστάσιο οινοποιίας με τα μηχανήματα, τις αποθήκες οινοποιίας, βαρελοποιίας και οινοπνεύματος και βρισκόνταν στη θέση Έπάνω Αλώνια της ενορίας Αγίας Παρασκευής, σε κτήμα «όσης εκτάσεως και αν είνε», μαζί με πλήρη αρδευτική εγκατάσταση από γειτονικό περιβόλι εκτάσεως 7.500 τ.μ., στη θέση Μελάδι ή Γκίνη. Η δεύτερη ήταν μια εφοπλιστική εταιρία με την επωνυμία «Γ. Α. Ησαΐας και Κ. Ζαλοκώστας» που είχε έδρα τον Πειραιά. Αυτή η εταιρία κατείχε ένα μεταλλείο λιγνίτη που βρισκόταν στην περιφέρεια του δήμου Μεγάρων, στη θέση Μικρή Κοκκιναριά και είχε έκταση 2.433,70 στρέμματα. Αποκαλύπτεται έτσι μια πολυμορφική επιχειρηματική δραστηριότητα που συνδυάζει διαφορετικές οικονομικές επενδύσεις, αλλά και διαφορετικούς τόπους εγκατάστασης αυτών των δραστηριοτήτων.

Ο τύπος του επιχειρηματία που αποκαλύπτεται, με αφορμή την ιστορία του Γ. Ησαΐα, στηρίζεται στην πολυσχιδή και συνεχώς ανανεωνόμενη δραστηριότητα μιας γενιάς εμπόρων – επιχειρηματιών της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης στο ελληνικό κράτος, κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Με ρίζες στο εμπόριο αυτή η γενιά θα κινηθεί στη βιομηχανία, τη ναυτιλία και την έγγειο ιδιοκτησία έχοντας ανακαλύψει τη χρησιμότητα των κυβερνητικών πολιτικών διασυνδέσεων.

17. Βοβολίνη, *Μέγα Έλληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, τόμ. Α', 163–166. Και Χριστίνα Αγραντώνη, *Η ελληνική οινοβιομηχανία το 19ο αιώνα: από την αναζήτηση της ποιότητας στο σιαφιδίτη*, στο «Ιστορία του ελληνικού κράτους», Β' Τριμήνο Εργασίας, Σαντορίνη 7–9.9.1990, ΠΤΙ ΕΤΒΑ 1992, 143.

Ο πατέρας του Γεώργιου Ησαΐα, Ανδρέας, είχε μετεγκατασταθεί από την Κυνουρία στο Πειραιά, γύρω στο 1864. Εκεί δραστηριοποιήθηκε στο σιτεμπόριο στον άξονα νότια Ρωσία – Πειραιάς, μια δραστηριότητα που ταίριαζε με την καταγωγή του —είναι γνωστοί οι σιτέμποροι της Κυνουρίας— και κάλυπτε μαζί με άλλους εμπόρους τις επισιτιστικές ανάγκες της πρωτεύουσας¹⁸. Ο Ανδρέας Ησαΐας παντρεύτηκε με μια συντοπίτισσά του, την αδελφή του Σταύρου Σταματόπουλου επίσης σιτέμπορου. Ο κουνιάδος του ήταν βουλευτής Κυνουρίας στην ελληνική βουλή¹⁹. Ο έπληξς μεγαλέμπορος απέκτησε επτά παιδιά στον Πειραιά. Το εμπόριο του ρωσικού σταριού και η αλευροβιομηχανία είχαν δημιουργήσει ένα ζωτικό χώρο επιχειρηματικής δραστηριότητας στον Πειραιά στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, ο οποίος διαφοροποιήθηκε με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1913–14). Όταν έκλεισαν τα Δαρδανέλλια, σταμάτησε πλέον η μεταφορά σταριού από τη νότιο Ρωσία και η αγορά στράφηκε στην Αμερική. Το εμπόριο του σταριού πέρασε σε άλλα χέρια και οι παλιοί σιτέμποροι, που προμήθευαν τις πρώτες αλευροβιομηχανίες του Πειραιά, παρήκμασαν²⁰.

Ο Γεώργιος Α. Ησαΐας είχε γεννηθεί στον Πειραιά το 1873 και το 1897 μαρτυρείται ότι είχε αποφοιτήσει από τη βραχύβια Εμπορική και Βιομηχανική Ακαδημία του Όθωνα Ρουσόπουλου, δείχνοντας μια προτίμηση στη χημεία. Σπουδές πάντως στο εξωτερικό δεν έκανε, όπως άλλοι συνομήλικοί του, γόνοι αστικών οικογενειών, πιθανόν γιατί η οικονομική κατάσταση της οικογένειας δεν ήταν ανθηρή πια εκείνη την εποχή²¹. Ο ίδιος εντάχθηκε εργασιακά στον χώρο της οινοποιίας και ποτοποιίας αμέσως, έτσι το 1897–99 τον συναντούμε χημικό στην Οινοποιητική εταιρία «Ζάννος – Ρως και Σια». Αυτή η εταιρία είχε ιδρυθεί το 1884, από δύο αποφοίτους της γεωπονικής σχολής του Μονπελιέ και ήταν από τους πρώτους εξαγωγείς στα κρασιά για προσμείξεις, και στα μιστέλια (=μούστος ή σιρόπι σταφίδας μαζί με οινόπνευμα)²². Αμέσως μετά τον

18. Στο Ταγαρόκι ήταν εγκατεστημένος ο Ηλίας Ησαΐας, Χριστίνα Αγκριαντώνη, *Βιομηχανία, στο Η Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα (1900–1922)*, Αθήνα (Βιβλιόραμα), τόμ. Α 1, 216.

19. Ο Δημ. Σταματόπουλος ήταν βουλευτής Κυνουρίας στη δεκαετία του 1870.

20. Αν. Μωραΐτης, *Έμποροι Εισαγωγείς, στο Εμπόριον και Τράπεζαι*, τόμ. Γ', Αθήνα, Β. Γαβριηλίδης, χ.χ., 105–109.

21. Την εποχή αυτή σπουδάζει στη Ζυρίχη, ο Ν. Κανελλόπουλος, ο Λεόντιος Οικονομίδης, ο Αλ. Ζαχαρίου, ο Ν. Χατζηκυριάκος, ο γνωστός και ως «κύκλος της Ζυρίχης», Margarita Dritsas, *Networks of bankers and industrialists in Greece in the interwar period*, στο Alice Teichova–T. Gourvish–Agnès Pogány, *Universal Banking in the Twentieth Century: Finance, Industry and the State in North and Central Europe*, E. Elgar, 1994, 234–241.

22. Χριστίνα Αγκριαντώνη, *Η ελληνική οινοβιομηχανία το 19ο αιώνα*, όπ. π., 142

συναντούμε διευθυντή του οινοπνευματοποιού του Α. Καμπά, που είχε ξεκινήσει από το κτήμα στην Κάντζα το 1875 και μαζί με την *Αχαΐα*, και τον Μεταξά ήταν από τις μεγαλύτερες ποτοποιίες στον ελληνικό χώρο. Είναι φανερό ότι ο Γεώργιος Α. Ησαΐας υποθηκεύει το μέλλον του στην οινοποιία και στην ποτοποιία μέσα στο δυναμικότερο οικονομικό περιβάλλον της εποχής. Συσσωρεύει τεχνογνωσία και παράλληλα διευθετεί μαζί με τα αδέρφια του την ακίνητη πατρική κληρονομιά στον Πειραιά²³. Το 1904 παντρεύεται μια πειραιώτισσα, την κόρη του μεγαλέμπορου αποικιακών Νικ. Χριστοφίδη²⁴. Ο Χριστοφίδης ήταν από τους πρώτους χιώτες εποίκους στον Πειραιά το 1840–50, ενώ έγινε και δημοτικός σύμβουλος Πειραιά στη δεκαετία του 1870.

Στις αρχές του 20ού αιώνα ο Γεώργιος Α. Ησαΐας ανοίγεται μόνος του στο χώρο των επιχειρήσεων έχοντας μετακομίσει στην Αθήνα και δηλώνοντας βιομήχανος²⁵. Ο Πειραιάς και τα Μέγαρα είναι τα κομβικά σημεία της επιχειρηματικής του δραστηριότητας με τη δημιουργία μεταποιητικών μονάδων οίνων, οινοπνευμάτων και ελαίου. Δεν έχουμε λεπτομερείς ειδήσεις για τις πρώτες επιχειρήσεις του, συστήνει τις εταιρίες «Λοράνδος και Ησαΐας» το 1900, «Βατίστας, Ησαΐας και Σαμαράς» το 1902, «Ανώνυμη Οινελαιουργική και Εφοπλιστική Εταιρία» το 1913 και την οινοποιία των Μεγάρων «Μεγαρίς» το 1917. Το εύρος και η πολυμορφία των επιχειρήσεών του Γ. Ησαΐα δε έμεινε μόνο στη μεταποίηση και εξαγωγή των αγροτικών προϊόντων. Το 1913 αποκτά μαζί με τον Κ. Ζαλοκώστα ένα φορητό ατμόπλοιο που τορπιλίστηκε το 1916, ενώ ο ίδιος εκμεταλλεύτηκε και τα λιγνιτωρυχεία της Μεγαρίδας²⁶.

Η οινοποιία των Μεγάρων φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε από τον Ησαΐα προπολεμικά, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, στις εγκαταστάσεις της λειτουργούσε οινοποιία και μεταπολεμικά με την επωνυμία «Βακχίς». Η νεώτερη επιχείρηση διατήρησε το ίδιο σύστημα συγκέντρωσης σταφυλιών από τα Μέγαρα (σαβατιανά για ξηρό λευκό κρασί), καθώς και από άλλα μέρη της Πελο-

23. Μια σειρά από συμβολαιογραφικές πράξεις από το υποθηκοφυλακείο Πειραιά μας επιβεβαιώνουν αυτές τις κινήσεις. βλ. Υποθηκοφυλακείο Πειραιά, μερίδα Γεωργίου Α. Ησαΐα. Ενχαριστώ τον Γιάννη Γιαννιτσιώτη που μου επεσήμανε αυτό το υλικό.

24. βλ. Υποθηκοφυλακείο Πειραιά, μερίδα Γεωργίου Α. Ησαΐα, ΣΠΣΤ-167, το προτικοσύμφωνο 5.11.1904, ήταν μεσαίας αξίας αποτιμούμενο σε 58.000 δραχ.

25. Μετά το 1901 στις συμβολαιογραφικές πράξεις δηλώνει βιομήχανος, Υποθηκοφυλακείο Πειραιά, μερίδα Γεωργίου Α. Ησαΐα, ΣΟΑ-259.

26. Αρχείο Μεγάλου Ελληνικού Βιογραφικού Λεξικού, φάκ. αρ. 341, Γ. Α. Ησαΐας. Ο Ησαΐας φαίνεται να μπαίνει στη ναυτιλία το 1911 και το 1914 είχε ένα ατμόπλοιο 569 κκχ, Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας 19ος-20ός αι.*, Αθήνα 2001, παρ. 4.14, 555, παρ. 10.1, 606.

ποννήσου με κύριο στόχο τις εξαγωγές γλυκών κρασιών προς τη Γαλλία και τη Γερμανία²⁷.

Η κορωνίδα των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων του Ησαΐα πραγματοποιείται στο μεσοπόλεμο με την δημιουργία της κηπούπολης του Ψυχικού, μέσα από την ανώνυμη οικοδομική και λατομική εταιρία «Κέκροψ - Λαψύ» το 1923²⁸. Στο πρότυπο των βρετανικών κηπουπόλεων (garden city), π.χ. το Hamstead στο Λονδίνο, όπως τις είχε οραματιστεί από τις αρχές του 20ού αιώνα ο Ebenezer Howard²⁹. Σε αυτή την τελευταία επιχειρηματική κίνηση θα πρέπει να αξιολογηθούν δύο σημαντικά στοιχεία: οι πολιτικές διασυνδέσεις του βιομηχάνου Γ. Α. Ησαΐα, ένα σύστημα σχέσεων που προφανώς έχει κτισθεί σιγά -σιγά από τον Πειραιά και η εκρηκτική ανάπτυξη του οικοδομικού τομέα στον μεσοπόλεμο.

Η πληθυσμιακή συγκέντρωση στα μεγάλα αστικά κέντρα, απόρροια της αγροτικής εξόδου σε συνδυασμό με τον ερχομό των προσφύγων από τη Μ. Ασία, αλλά και η διεύρυνση του μεγαλοαστικού κοινωνικού στρώματος έδωσε τεράστια ώθηση στον τομέα των κατασκευών, που συγκέντρωσε το ενδιαφέρον τόσο των επιχειρηματιών, όσο και των μηχανικών. Η ίδρυση τεχνικών εταιριών και οικοδομικών συνεταιρισμών ήταν η απάντηση στην αυξημένη ζήτηση για αστική κατοικία από όλα τα κοινωνικά στρώματα, με παραδείγματα από την «Πρώτη Οικοδομική Εταιρεία Θεσσαλονίκης» που ιδρύθηκε το 1919 στη Θεσσαλονίκη με πρόεδρο τον Επαμεινώνδα Χαρίλαο³⁰, έως την κηπούπολη του Ψυχικού το 1923³¹.

Πρωτεργάτες του οικοδομικού συναισθηματισμού του Ψυχικού ήταν ο επιχειρηματίας Γ. Ησαΐας που εκμεταλλεύτηκε κτήμα του στην περιοχή, η Τράπεζα Αθηνών με τον γενικό γραμματέα Γεώργιο Οικονομίδη, και ένας έμπειρος μηχανικός, παλιός Πειραιώτης, ο Δημ. Διαμαντίδης (1871-1926). Η εταιρία Κέκροψ ιδρύθηκε με την συνδρομή δύο ακόμη τραπεζιτών του Αλεξ. Διομήδη, διοικητή της ΕΤΕ και του Ιωάν. Πλιάσκου, γενικού διευθυντή της Τράπεζας Αθηνών³². Το επιχειρηματικό δρομολόγιο που οδηγούσε στην οικονομική το-

27. Στην «Βακχίς» τεχνικός διευθυντής ήταν ο Ιωάν. Σπέης, σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του ιδιοκτήτη της ΕΡΚΙΣ, κ. Κ. Ξένου.

28. Αρχείο Μεγάλου Ελληνικού Βιογραφικού Λεξικού, φάκ. αρ. 341, Γ. Α. Ησαΐας.

29. Peter Hall, *Cities of Tomorrow*, B. Blackwell, Mass, 1990, κεφ. 4, "The City in the Garden", 86-135.

30. Χριστίνα Αγγριαντώνη, *Οι Μηχανικοί και η Βιομηχανία: μια αποτυχημένη συνάντηση στο Η Ιστορία της Ελλάδας*, όπ. π., τόμ. Β', (υπό έκδοση).

31. Βλ. Σ. Βανδώρος (επιμ.), *Ψυχικό, προάστιον Ἀθηνῶν με σχέδιον κηπουπόλεως*, χ.χ.

32. Στο ίδιο, 12-15. Ο Δ. Διαμαντίδης ήταν μηχανικός του δημοσίου με τεράστια εμπειρία

ποθέτηση στη γη και σε ακίνητα είναι γνωστό από πολλές και διαφορετικές αφετηρίες. Η εμπλοκή του τραπεζικού κεφαλαίου σε ένα τέτοιο εγχείρημα ήταν απαραίτητη. Η Τράπεζα Αθηνών που φαίνεται να είναι κοντά στο εγχείρημα ήταν μια μοντέρνα τράπεζα που λειτουργούσε από το 1894, και συμμετείχε σε ποικίλες επιχειρήσεις, όπως η γνωστή μας «Ελληνική Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων», η «Προνομιούχος Εταιρεία», πάντα σε σχέση με τη σταφίδα κά.³³ Οι οικιστικές προσδοκίες των αθηναίων αστών υλοποιήθηκαν στον σχεδιασμό αυτού του προαστίου – κηπούπολης πάνω σε ευρωπαϊκά πρότυπα. Ο σχεδιασμός όμως ενός προαστίου με αυτές τις απαιτήσεις είχε ανάγκη από άψογη αρχιτεκτονική όψη, αλλά και άριστη υποδομή δημοσίων έργων. Το πρώτο ανατέθηκε στον Αλ. Νικολούδη και το δεύτερο στον Δημ. Διαμαντίδη, που είχε διατελέσει πρώτος υπουργός Συγκοινωνιών το 1914. Στην αρμοδιότητα αυτού του υπουργείου ανήκαν και τα δημόσια έργα του κράτους. Στον χώρο του υπουργείου Συγκοινωνιών κινήθηκε και ο Γ. Ησαΐας, ο οποίος εκλεγόταν βουλευτής Πειραιά (1924, 1928, 1932) και το 1924 (12 Μαρτ. – 24 Ιουλ.) έγινε ο ίδιος υπουργός Συγκοινωνιών με την κυβέρνηση Παπαναστασίου³⁴. Η υπόθεση του Ψυχικού είχε σχεδιασθεί και είχε στηριχθεί σε στέρεες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές βάσεις.

Γυρίζοντας πίσω στην Ελευσίνα της Μεγαρίδας, παρατηρούμε ότι τα ίδια χρόνια με τον Γ. Ησαΐα δραστηριοποιείται ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος (Γαλάται 1874 – Αθήνα 1947). Η οικογένειά του είχε μετεγκατασταθεί από τη Ρουμανία στην Αθήνα (1879) λίγο μετά από την κάθοδο των κωνσταντινουπολιτών επιχειρηματιών στην Αθήνα. Μαρτυρείται δε ότι η οικογένεια του έχασε την περιουσία της στα Λαυρεωτικά. Ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος σπούδασε Νομικά στην Αθήνα και μετά Χημεία στην Ευρώπη. Ο ίδιος συνεργάστηκε με τον Νικ. Κανελλόπουλο και τον Λεόντ. Οικονομίδη, από τους πρωτεργάτες της χημικής βιομηχανίας στην Ελλάδα.

Από το 1872 λειτουργούσε στην Ελευσίνα ένα μικρό εργοστάσιο επεξεργα-

και είχε συστήσει εταιρίες όπως η Ανώνυμος Εταιρεία Οδών και Οδοστρωμάτων. Η Κέκροφ είχε προέλθει από την Ανώνυμη Αθηναϊκή Εταιρία προς ενίσχυση της Βιομηχανίας και του Εμπορίου, ΜΕΒΛ, λήμμα Δ. Διαμαντίδης, τόμ. 4, 434.

33. Χρ. Χαζηωσήφ, *Η μέγλη επόκη του κεφαλαίου*, στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα (1900–1922)*, τόμ. Α 1, 326–331.

34. Αρχείο Μεγάλου Ελληνικού Βιογραφικού Λεξικού, φάκ. αρ. 341, Γ. Α. Ησαΐας. Ο ίδιος μετείχε σε διάφορες επιτροπές για το λμάνι του Πειραιά στο υπουργείο Συγκοινωνιών το 1924 και το 1929, ΜΕΒΛ, τόμ. 1, 303, τόμ. 4, 359, 385, 386. Για το υπουργείο Συγκοινωνίας του 1914 και τις αρμοδιότητές του, βλ. Γρ. Τζιοβάρας, *Τα υπουργεία μας*, Αθήνα, Το ποντίκι, 1996, 272–274.

σίας της ελιάς με σαπωνοπέιο, που ανήκε στους Λύσανδρο Εμμ. Χαριλάου και Ράλλη, με την επωνυμία «Χαριλάου και Ράλλη». Η εταιρία είχε μετέσχει και στην έκθεση του Παρισιού το 1878 κερδίζοντας χάλκινο μετάλλιο δια το «έλαιον εξ ελαιοπυρήνων». Το 1892 η επιχείρηση εξαγοράζεται και αναδιοργανώνεται με την επωνυμία «Επαμεινώνδας Χαρίλαος και Νικ. Κανελλόπουλος». Λίγα χρόνια αργότερα το 1896 η εταιρία «Ε. Χαρίλαος και Ν. Κανελλόπουλος» πέτυχε προνομιακή κυβερνητική παρέμβαση για την αγορά και χρήση αλατιού (30.000 οκ.) από την Ανάβυσσο για το σαπωνοπέιο. Η εταιρία συνέχισε τη λειτουργία της ως ανώνυμη με τον γιό του Επαμεινώνδα Χαριλάου, τον Νικόλαο. Το 1898 ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος εγκαταστάθηκε για μια πενταετία περίπου στην Ελευσίνα και ίδρυσε μαζί με τον Λεόντ. Οικονομίδη στην Ελευσίνα την «Οινοποιητική και Οινοπνευματική εταιρία Ε. Χαρίλαος και Σια»³⁵. Λίγα χρόνια αργότερα τον συναντούμε ως βασικό συντελεστή της γνωστής μας «Ελληνικής Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων» που ιδρύθηκε το 1906.

Ο οικοδομικός συνεταιρισμός που ίδρυσε ο Ε. Χαρίλαος στη Θεσσαλονίκη με κεφάλαιο 35.000.000 δρχ., πήρε το όνομά του «Συνοικισμός Χαριλάου». Η «Πρώτη Οικοδομική Εταιρία Θεσσαλονίκης» κατασκεύασε, ή μετασκεύασε κατοικίες για ενοικίαση και πώληση. Σε αντίθεση με το Ψυχικό αυτός ο οικοδομικός συνεταιρισμός απευθυνόταν σε κατώτερα εισοδήματα, «τροχιδορμικοί υπάλληλοι» εγκαταστάθηκαν σε αυτά, οι οποίοι με τη βοήθεια της εταιρίας που εργαζόνταν αποπλήρωσαν αυτές τις κατοικίες σε δώδεκα χρόνια³⁶.

Την ίδια περίοδο οι χημικοί της Ζυρίχης (Ανδρ. Χατζηκυριάκος, Λεόντ. Οικονομίδης, Νικ. Κανελλόπουλος, Αλεξ. Ζαχαρίου) η επιχειρηματική γενιά του Ε. Χαριλάου και του Γ. Ησαΐα έστησαν την επιχείρηση σταθμό στην ιστορία της Ελευσίνας, την πρώτη εταιρία παραγωγής τοιμέντου, με την επωνυμία «Τιτάν»³⁷. Οι επιχειρηματικές δραστηριότητες στη Μεγαρίδα από την κατεργασία των αγροτικών προϊόντων του αμπελιού και της ελιάς περνούσαν σε άλλη φάση, τα δεδομένα άλλαζαν, μαζί άλλαζε και το επιχειρηματικό τοπίο και συνακόλουθα και το φυσικό.

35. Βοβολίνη, *Μέγα Έλληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, τόμ. 1 λήμμα Επ. Χαρίλαος.

36. Ο Επ. Χαρίλαος ασχολήθηκε και με το «βιομηχανικό ψύχος» ιδρύοντας το 1920 δύο εταιρίες ψυγείων, Δημ. Τσούγκος, *Οί οικονομικοί μας ήγέται*, Αθήνα 1913, 82.

37. Γ. Πανσεληνά (επιμ.), *Ελληνικές επιχειρήσεις στον 20ό αιώνα. Πρόσωπα και δραστηριότητες*, Αθήνα, Κέρκυρα 2001², 74-75.